

Валентина ШЕВЧЕНКО

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), shev_valy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-7999>

Анатолій КОЦУР

доктор історичних наук,
професор кафедри етнології та краєзнавства,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), kotsurap@meta.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7015-8052>

Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!>

УДК: 94(100:477)«1914/1918»

Анотація. **Мета публікації** – привернути увагу до проблеми цінності приватних писемних документів періоду Першої світової війни, наголосити на важливості залучення еґо-джерел до наукового обігу, показати їх унікальність та значимість для осмислення подій 1914–1918 рр. в Україні. Для виявлення й опрацювання таких джерел використано **методи** евристики, джерелознавчого пошуку, відбору та синтезу інформації, структурно-функціонального й контент-аналізу, визначення історичної та наукової цінності еґо-документів. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності, а також на засадах історії ментальності. **Наукова новизна.** Представлено інформацію про еґо-документи, зокрема спогади й щоденники, як частину джерельної бази для дослідження періоду Першої світової війни; наголошено на необхідності та важливості опрацювання матеріалу на мікроісторичному рівні, з погляду «історії повсякденності» й антропологічного підходу, де об'єктом є не «знелюднені» соціальні структури, а конкретні учасники історичних подій. Визначено та схарактеризовано ключові тематичні блоки, які фігурують у мемуарних творах: сприйняття війни, ставлення до солдатів з боку офіцерів, їх взаємовідносини, побут та харчування воєнків, конфлікти і способи їх вирішення, питання дезертирства, самопоранення тощо. **Основні результати.** Наративні документи періоду Великої війни 1914–1918 рр. – це багатопланові та важливі історичні джерела, в яких зафіксовано не лише хронологію подій, але й, насамперед, яскраво представлено індивідуальне, суб'єктивне ставлення до них представників різних прошарків населення. Важливість еґо-документів полягає у відображенні в них унікальних психологічних моментів, поглядів, реакцій тих чи інших людей на сучасні для них події, їхньому сприйнятті та осмисленні історичної миті. Серед таких документів виділяється пласт мемуарних творів, авторами котрих стали звичайні люди – селяни, солдати, медсестри, учителі тощо, тобто ті, хто сприймав війну «знизу». Саме це допомагає відчутти глибину людської трагедії, яку принесло перше глобальне збройне протистояння, дає змогу розширити межі вивчення ролі людського фактора в історії, соціальної психології та масової свідомості.

Ключові слова: Перша світова війна, еґо-документи, щоденник, мемуари, спогади, фронтове повсякдення, сприйняття війни.

Новітні дослідження українських істориків характеризуються значним розширенням не тільки тематичних напрямів, а й джерельної бази, зокрема через активне

залучення документів особового походження. Це унікальна група історичних джерел, які об'єднані спільною ознакою походження. У них є автор, їх зміст виступає відображенням безпосереднього сприйняття індивідом навколишнього світу, історичних подій та явищ. Документи особового походження зазвичай віддзеркалюють паралельний життєвий досвід своїх авторів, тоді як основним видом діяльності є службова, військова чи громадська. Цінність таких джерел полягає в тому, що вони носії, з одного боку, особливої соціально-психологічної інформації, а з іншого – конкретних історичних відомостей, не представлених в інших видах джерел. Їх використання дає змогу дослідникові докладніше відтворити окремі події та особливості того чи іншого історичного періоду.

Поява у сучасному історіографічному просторі нових, хоча й не достатньо чисельних, єго-документів пов'язана з соціально-культурними подіями кінця ХХ – початку ХХІ ст. в Україні, насамперед зі зміною ідеологічної парадигми, дослідницьких акцентів в історії як науці, актуалізацією ролі приватних архівів тощо. Наш дослідницький інтерес лежить у площині вивчення одного з пластів таких джерел – документів звичайних людей, котрі проживали на українських землях і були втягнуті у вир першого глобального збройного протистояння. Єго-документів (щоденників, спогадів, листів, мемуарів тощо) періоду 1914–1918 рр., авторами яких були не представники політики чи культури, а пересічні громадяни, збереглося в Україні не так уже й багато, а виявлених та оприлюднених – надзвичайно мало.

Поділяючи погляди частини українських історіографів, зауважуємо про етапність у вивченні мемуарної літератури періоду 1914–1918 рр., започаткованому монографією А.Санцевича¹. Саме він запропонував розширити горизонти дослідження єго-документів, долучивши авторів небільшовицької спрямованості. У радянський період дослідники працювали над проблемами джерелознавчої критики єго-документів (жанри, форми, аналіз змісту, автори). Тоді ж з'явилися перші класифікації (за жанровою, типологічною, видовою ознаками, за соціальною, професійною ознаками автора тощо). У межах українського історіографічного простору сформувалася когорта фахівців, котрі вивчають документи особового походження як джерела з історії повсякденності, аналізують напрацювання закордонних колег щодо проблеми психологізму та суб'єктивності єго-документів, а також впливу цих компонентів на доречність їх використання як історичних джерел.

Із вітчизняних авторів, які в той чи інший спосіб досліджують єго-документи, виділяємо праці Н.Любовець², О.Коляструк³, А.Торопцевої⁴, С.Плохія⁵, В.Чопа⁶, В.Мільчева⁷. Варто відзначити комплексні колективні студії, створені під егідою

¹ Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР, 1917–1941. – К., 1981. – 206 с.

² Любовець Н.І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми // Українська біографістика. – Вип.7. – К., 2010. – С.66–104; *Ії ж.* Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Вип.24. – К., 2009. – С.277–291.

³ Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С.145–153.

⁴ Торопцева А. Проблема психологізму та суб'єктивності єго-документів як джерел з історії у поглядах зарубіжних науковців // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського: Історичні науки. – Вип.2. – Миколаїв, 2018. – С.91–95; *Ії ж.* Українське питання в європейських мемуарах часів Першої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.26/27. – К., 2015. – С.305–312; *Ії ж.* Військово-політична історія України у мемуарах іноземних авторів (1914–1918 рр.) // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історичні науки. – Вип.4 (293). – Старобільськ, 2015. – С.85–92.

⁵ Плохій С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упор.: А.Бойко, С.Плохій. – Запоріжжя, 2005 [Джерела з історії Південної України, т.5, кн.1]. – С.12–32.

⁶ Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело // Там само. – С.47–73.

⁷ Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі // Там само. – С.74–96.

Інституту історії України НАНУ, до складу яких увійшли також спогади і приватне листування рядових солдатів, пересічних жителів прифронтової зони й тилу⁸.

Серед зарубіжних фахівців теж виділяється група дослідників, які актуалізують роль приватних документів у вивченні періоду 1914–1918 рр. Частина їх звертають увагу на такі ознаки еґо-джерел, як психологізм, суб'єктивність, наявність емоційного компонента, включаючи їх до категорії «визначальні характеристики». Серед тих, чії праці відображають новітні концепції у зазначеній площині, виділяємо Р.Деккера⁹, Дж.Воллек¹⁰, П.Фесса¹¹, М.Говелла¹², О.Сенявську¹³, О.Асташова¹⁴.

Водночас зауважимо, що в науковому середовищі має місце дискусія щодо окремих характеристик еґо-документів, а саме надійності їх як історичного джерела, специфіки критичного розгляду, визначення місця у сучасному джерелознавстві та історіографії.

Уважаємо за необхідне наголосити на важливості еґо-документів не лише для історичної, але й для суміжних наук, наприклад філологічної. Адже тексти дають уявлення про автентичність мови автора, зокрема про особливості проголошення голосних і приголосних звуків, різне написання однакових слів в їх діалектному та літературному варіантах, написання з великої букви назв родичів тощо.

Виходячи з актуалізації проблеми, мета дослідження полягає в тому, щоб наголосити на важливості введення еґо-джерел до наукового обігу, показати їх унікальність та значимість для осмислення подій 1914–1918 рр. в Україні. Залучення приватних документів як частини джерельної бази для вивчення періоду Першої світової війни необхідне й важливе з погляду опрацювання матеріалу на мікроісторичному рівні, «історії повсякденності» та антропологічного підходу, де об'єктом виступають не «знелюднені» соціальні структури, а конкретні учасники історичних подій.

Н.Любовець стверджує, що «мемуари є особливим, емпіричним і до певної міри теоретичним джерелом, що несе в собі цінний культурологічний матеріал (що неможливо знайти в інших джерелах), який є незамінним при дослідженні ментальності тієї чи іншої епохи, групи людей, окремої особи»¹⁵. Такої ж думки дотримується й російський дослідник А.Тартаковський, який наголошував, зокрема, на специфічній соціальній функції еґо-документів, а саме реалізації на папері історичної самосвідомості автора¹⁶.

Саме тому нечисельні приватні документи періоду Великої війни 1914–1918 рр. авторства різних за соціальним статусом осіб є особливо цінними для сучасних історичних досліджень. Серед них насамперед виділяємо писемні свідчення, залишені «пересічними» людьми, яких так чи інакше торкнулося воєнне лихоліття. Тобто наш інтерес викликають візії на війну не державних чи громадських діячів, офіцерів вищого командного складу, а солдатів та очевидців подій, які сприймали історичні

⁸ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. – Кн.2: Мовою документів і свідчень. – К., 2015. – 658 с.

⁹ Dekker R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History // *Memoria y Civilización* (MyC). – 2002. – №5. – P.13–37.

¹⁰ Wallach J.J. Building a bridge of words: the literary autobiography as historical source material // *Biography*. – Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006. – Vol.29, №3. – P.446–461; *Idem*. Remembering Jim Crow: The literary memoir as historical source material (Doctoral Dissertation). – University of Massachusetts: Amherst, 2004. – 282 p.

¹¹ Fass P.S. The memoir problem // *Reviews in American history*. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 2006. – Vol.34. – №1. – P.107–123.

¹² Howell M.C., *Preventer W.* From reliable sources: an introduction to historical methods. – Cornell University Press, 2001. – 207 p.

¹³ Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России. – Москва, 1999. – 383 с.

¹⁴ Асташов А.Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: военный опыт и современность. – Москва, 2014. – 740 с.

¹⁵ Любовець Н.І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. – С.98–99.

¹⁶ Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения. – Москва, 1980. – С.2–24.

перипетії «знизу», аналізували їх й оцінювали, виходячи зі своєї безпосередньої суспільної ролі у цій війні. Цілком усвідомлюємо наявність пласту суб'єктивності у сприйнятті дійсності, який мають такі еґо-документи. Проте окрім характеристик нерепрезентативності, відсутності офіційного статусу, непублічності та інших, ці матеріали є незамінним джерелом для дослідження «невійськової» історії війни, а отже – складовою всього комплексу джерел періоду 1914–1918 рр. За словами О.Коляструк, «література факту», наративні документи (щоденники, листи, спогади, мемуари) «мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій»¹⁷. Важливим є саме суб'єктивний виклад подій, оскільки вивчення різних еґо-документів, автори котрих не контактували між собою, дає змогу значно розширити наше уявлення про минуле й реконструювати його на рівні буденного життя, виявити та почути «свідків повсякденності», які представляли б думки та почуття «маленьких, але справжніх агентів історичного процесу»¹⁸. Саме вони в усій палітрі особистісного переосмислення реальності найповніше розкриваються в епістолярній творчості – щоденниках, мемуарах, записниках, нотатках, листах.

На початку ХХ ст. ведення щоденників усе ще залишалося нормою для освіченої людини, продовжуючи традицію ХІХ ст. щодо фіксації саморефлексії на папері. Не став винятком і період Першої світової війни, під час та після якої з'явилося чимало щоденникових записів, мемуарів представників державної влади, вищого командного складу, громадських, культурних діячів. Водночас письмові свідчення про цей кривавий катаклізм «простих» людей є вкрай рідкісним явищем, а отже й цінним історичним джерелом. Здебільшого вони зберігаються в рукописному вигляді в родинних документах, приватних архівах або колекціях, а їх оприлюдненням завдячуємо ініціативі нащадків.

Унікальною групою таких документів стали селянські рефлексії на тогочасні події, зокрема щоденники та мемуари учасників і свідків Великої війни, зібрані в археографічно-етнографічних експедиціях селами Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Донецької обл., проведеними в 1999–2004 рр. Запорізьким науковим товариством ім. Я.Новицького під керівництвом професора А.Бойка. Це твори сільських жителів: «Історія 667» Василя Дмитровича Рубеля, «Записки» Михайла Єгоровича Алексеєва за 1914–1917 рр., «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія, «Щоденник» Івана Івановича Ярошенка за 1915–1917 рр.¹⁹ У всіх зазначених джерелах найбільше уваги приділено саме подіям Великої війни, адже вона стала першою історичною катастрофою, яку пережили автори, яка справила на них глибоке враження.

Рукопис Василя Дмитровича Рубеля (1898–1966? рр.) – це два зошити по 100 стор. історії селянської родини с. Мала Білозерка Запорізької обл. від середини ХVІІІ ст. до 1930-х рр. Автор назвав свій твір «Історія 667», підрахувавши, що саме стільки відгалужень мав рід козака Андрія Рубеля. Період Першої світової війни постає як особиста та сімейна трагедія – порушене розмірене хліборобське життя степового краю, мобілізація брата Андрія на фронт, його загибель²⁰.

¹⁷ Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. – С.145.

¹⁸ Яницкий О.Н. Расширение исторического горизонта: Рудницкая Е.Л. Лики русской интеллигенции. Научные труды / Е.Л.Рудницкая. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 624 с. // Социологический журнал. – 2008. – №4. – С.151.

¹⁹ Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упор.: А.Бойко, С.Плохій. – Запоріжжя, 2005. – 484 с. [Джерела з історії Південної України, т.5, кн.1].

²⁰ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.523.

Власні переживання, рефлексії на події 1914–1918 рр. знайшли своє відображення на сторінках «Заповіту своєму поколінню» жителя того ж таки села Олександра Онисимовича Замрія – учасника Першої світової війни, феєрверкера 8-ї Сибірської стрілецької артилерійської бригади. Він походив із заможної землеробської родини. У 1912 р. був призваний на військову службу, звідки й потрапив у вир війни. Перебував на фронті до 1917 р., а повернувшись додому, намагався не проявляти активність у період революційних потрясінь. Хліборобство, господарство було для нього у пріоритеті. Вести щоденник О.Замрій почав ще під час перебування на фронтах Першої світової. Періодично матеріал частково губився, автор його поновлював і, зрештою, наприкінці 1950-х рр. упорядкував усе написане на 96 арк. у чотири умовні частини, одна з яких повністю присвячена подіям 1914–1917 рр.²¹ За типологією мемуарної літератури – це автобіографія. В.Чоп характеризує твір О.Замрія як безпристрасний «голос полеглого покоління солдатів Російської імперії», оскільки зі складу діючої армії на початку війни так званих кадровиків станом на 1917 р. серед живих залишилося 4–5%²². Ця обставина багато у чому визначає наукову цінність цих нотаток, адже, за словами історика, мемуари учасників Великої війни, опубліковані після її завершення, здебільшого характеризуються заідеологізованістю, спричиненою пристосуванням авторів до нових життєвих реалій²³.

Перша світова війна, вир національної революції 1917–1921 рр. (участь у махновському загоні Зубка, ув'язнення врангелівцями та інші події) – усе це постає у записках мешканця с. Петрівка Херсонської обл. М.Алексеева, що теж належать до жанру мемуарів-автобіографій. Перший варіант нотаток було створено 1917 р., але того ж року і втрачено. Одразу потому була спроба відновлення записів та продовження фіксації навколишніх подій. Утретє до узагальнення життєвого досвіду Михайло Єгорович приступив уже в 1950-х рр. Як результат – шість зшитків спогадів, на сторінках яких містяться враження та оцінки різних історичних моментів, аналіз подій, роздуми українського селянина²⁴.

Окремої наукової ваги набуває «Щоденник» Івана Івановича Ярошенка, знайдений у з с. Канцерівка Запорізької обл., який він вів із 1915 до 1943 рр. За формою і стилем викладу матеріалу в рукописі поєднуються щоденникові, мемуарні та інші записи. Твір складається зі вступної частини, в якій автор намагається викласти основні події свого життя від народження до 1915 р., далі інформацію подано у хронологічній послідовності за роками, а з 1916 р. – ретельні, майже щоденні нотатки. Текст автентичний, без слідів вторинного переписування, доповнень та авторських правок²⁵.

Одним із неординарних его-документів цієї категорії стали спогади про дитячі роки Михайла Зварича (1903–1992 рр.), котрий проживав у місцевості, де точилися бої – с. Тетильківці (Бродівський р-н Львівської обл.)²⁶. Цей твір важливий із кількох причин. По-перше, дитячо-юнацькі спогади про період 1914–1918 рр. По-друге, це спогади не військовика, а цивільної особи, яка безпосередньо опинилася в епіцентрі бойових дій. М. Зварич передає й описує події, які бачив на власні очі, трактуючи

²¹ Там само. – С.523–524.

²² Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело. – С.49.

²³ Там само. – С.49–50.

²⁴ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.524–525.

²⁵ Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі. – С.82.

²⁶ Зварич М. Родинні спогади / Упор.: Т.М.Зварич, А.М.Корчак. – Броди, 2011. – 64 с.; Зварич Т., Корчак А. Перша світова війна на Брідщині у спогадах очевидця Михайла Зварича // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. – Вип.58: Мат. 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 липня 2016 р. / Упор. Г.Бондаренко, А.Силук, П.Хомич. – Луцьк, 2016. – С.14–17.

їх відповідно до свого розуміння ситуації. Зокрема він зафіксував у своїй дитячій пам'яті день, коли було оголошено мобілізацію до війська, передаючи власне емоційне сприйняття ситуації так: «Був день субота і в годині 10 рано було усьо оголошено. В 10 годині по сіх селах почали дзвонити дзвони на гвалт так, як на пожар, сумно-сумно, і люди, котрі були на полях, бігли до села. Що за новина, пожару не видно, а дзвони дзвонять протяжно в одну сторону? Припинилася уся робота»²⁷. У спогадах закарбувалося все нехарактерне для звичного життя українського селянина: «Треба було прощатися, бо йдеш на війну»; «усі мобілізовані з мішками, торбами вийшли під церкву»; «і почався плач і лемент жінок і дітей»; «і хто був, той плакав, бо там відходили тати, чоловіки, брати і сини»; «усьой караван возів з плачем від'їхав до Бродів. Остало сумне село».

Водночас спогади перемишуються інформацією загального змісту про події Першої світової війни. І тут уже доволі складно відокремити набуті М.Зваричем знання від тих першопочаткових, якими він володів безпосередньо в період 1914–1918 рр.

Важливою, у негативній конотації, подією для сільського хлопчика стала зміна релігійної юрисдикції під час російського окупаційного режиму («почався релігійний перестрій»), коли на зміну «священикам, котрі належали до Львова і до Риму та Папи римського» прийшли «священники з Почаєва православної віри». Також зафіксовано наслідки тактики «випаленої землі», застосованої російською армією при відступі з Галичини: «Знов повстали страшні дні і ночі. Повстали пожежі в селі Накваші. Був зібраний хліб на полях і зложений в стирти. Всьо було спалено»²⁸.

Спогади М.Зварича містять також і рефлексії юнака на події 1917–1918 рр. – від падіння монархії в Російській імперії, ситуації на фронтах до самовизначення української нації. Зокрема знаковими є такі спомини: «Почали виділяти нації, котрих скоріше ніхто не чув. Так що і я вперше почув, що українців почали звати хахлами, а ті хахли почали скупчувати між собою»²⁹.

Поділяємо думку О.Коляструк про те, що під час читання й аналізу щоденників важливо не тільки збагнути смисл тексту, а й опанувати його внутрішній простір³⁰. Майже всі автори досліджуваних мемуарних творів були селянами за походженням, вирости в українському селі, здобули базову початкову освіту та, відповідно, тією чи іншою мірою зберегли риси селянської свідомості, яку у свій спосіб перенесли на папір. На сторінках еґо-документів відображено не тільки особисте розуміння навколишньої дійсності, але ставлення всього селянського прошарку України до соціальних змін та потрясінь початку ХХ ст. Подібним чином характеризує селянські мемуари й В.Чоп, зазначаючи, що їхні автори «далеко не завжди розуміють важливість тих подій, свідками яких вони ставали й історичну значимість тих місць, в яких вони побували», а отже в матеріали селянських рукописів потрібно «зариватися», відшукувати «під шаром пустої породи дріб'язкових проблем [...] величезні інформативні можливості»³¹.

Таким чином, селянський наратив – важлива група джерельної бази вивчення Великої війни 1914–1918 рр. на мікрорівні. Також це своєрідний інформаційний пласт, який дає уявлення про світоглядні імперативи та ціннісні орієнтири українського селянина початку ХХ ст. Один із висновків істориків, котрі працювали з цим матеріалом, полягає в тому, що в подібних творах зафіксовано трансформації, яких

²⁷ Зварич М. Родинні спогади. – С.26. Тут і далі цитати подано мовою оригіналу задля збереження тональності тексту, як експресивно забарвленої лексики, так й емоційного оцінювання подій авторами еґо-документів.

²⁸ Там само. – С.27.

²⁹ Там само. – С.29.

³⁰ Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. – С.147.

³¹ Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело. – С.51.

знавало українське селянство в той період: «Війна супроводжувалася кардинальними змінами у свідомості вчорашніх селян, досить своєрідно сприяла їхньому “осучасненню”, модернізації»³².

Нині в українській історіографії порушено питання про можливість трактування та оцінки селянського нарративу не лише як елементу побутового життя, а й як культурного явища епохи. Адже всі автори зазначених еґо-джерел – вихідці з сільської місцевості. У нових для себе умовах (фронт, повстанські загони, окупація тощо) вони зберегли риси селянської ментальності та у свій спосіб ретранслявали ставлення селянства до подій першого світового побойща.

Які чинники спонукали звичайних українських селян братися за написання щоденників, заміток, спогадів? На думку деяких дослідників, потреба у фіксації поточних подій загалом була викликана бажанням «відтворити певний культурний сенс з культурних розвалин та соціального безладу перших десятиліть ХХ-го століття»³³. Водночас прийнято розрізняти мотивацію створення спогадів/мемуарів і щоденників. Якщо перші пишуться, зазвичай, наприкінці життя з наміром підбити своєрідні підсумки, дати настанови нащадкам, то другі постали як результат соціально-культурних перетворень у селянському середовищі на початку ХХ ст. Зокрема С.Плохий виділяє наступні причини появи селянського нарративу: 1) виникнення й розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл у другій половині ХІХ ст., що сприяло набуттю основ грамотності; 2) військові події поєднали долі офіцерів, інтелігенції та селян, посилюючи їх комунікацію; 3) війна та революції склали той драматичний життєвий досвід, який, із погляду авторів, був вартий фіксації на папері³⁴.

Цілком погоджуючись із запропонованим переліком, вважаємо за доцільне доповнити його ще одним чинником – психологічним, позаяк письмо (зокрема ведення щоденника, листування) вважається одним із найбільш доступних і дієвих інструментів самопомоги та проживання психотравми у стресових/екстремальних ситуаціях³⁵, якими й були Перша світова війна, революційні потрясіння 1917–1921 рр.

У контексті викладеного вище значну цікавість становлять матеріали авторства старшин і рядових вояків, які занотувували свої рефлексії з приводу щоденних подій. За результатами контент-аналізу солдатських мемуарних творів можемо виділити основні тематичні лінії щодо відображення та осмислення тогочасної дійсності, а саме сприйняття війни; специфіка підготовки новобранців; широкий діапазон емоційних відносин між вояками й офіцерами; особливості матеріального забезпечення солдатів та умови фронтового життя; мародерство; ставлення до представників різних етносів, взаємодія між земляками; негативні психологічні прояви, як-от бажання «втекти» з фронту (навчальні команди, відпустки, самопоранення, дезертирство тощо); ставлення до противника, братання; сприйняття смерті як факту війни.

Одним із таких солдатських автобіографічних творів є «Щоденник» вихідця з Волині Г.Климчука, що зберігається у фондах Торчинського народного історичного музею. У ньому на перший план виступає інформація не про перебіг воєнних дій, а опис місцевості, в якій перебував, особливості побуту тамтешніх мешканців, а також специфіка фронтового життя. Водночас Г.Климчук фіксує панічні настрої у солдатському середовищі, висловлює своє негативне ставлення до війни та розмірковує про

³² Турченко Г.Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.1: Історичні нариси. – К., 2014. – С.409.

³³ Плохий С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. – С.12.

³⁴ Там само. – С.14.

³⁵ Див., напр.: Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: Методичний посібник. – К., 2015. – С.8–10, 17; Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. – Москва, 2005. – С.9, 21, 221.

майбутнє життя: «Невже настане час, коли всі, розкидані по світу, знову зберемося у родинне гніздо. А чи буде цілим це гніздо? Всепожираюча війна, можливо давно лишила його нас»³⁶. Солдатські записи є чи не єдиним джерелом, в якому зафіксований побут армійських «низів» без прикрас і перебільшень: «Візьмусь за свою вечерю. П'ю стакан чаю, це єдина страва сьогоднішньої моєї трапези»³⁷.

Загалом війна та спричинені нею наслідки сприймалися селянами вкрай негативно. Наприклад, В.Рубель так зафіксував свої відчуття:

«Знов розвал, ніщета, убійство мільйонів ні в чом невинних людей. По капризу маленької кучки ситих і бездушних людей. Це війна 1914 р., яка почалась в іюлі з німцем (Германією, вірніш Австро-Германією)»³⁸; «за що і чого каються селяни не мусли панімати, кому і яке зло зробили; несли голови в бойню не знаючи кого треба захищати, де той ворог, що так на[...]вав один на одного. І тільки дущє ридали в церкві та грі [...] поклонили. Наймають молебні, правлять панахиди, моляться за "воїна", щоб не вбило. Але ж війна нічого не слуха, вона сліпа, глуха, бездушне существо, що нікого нещадить [...] попав на неї – на те вона війна. [...] Цього ж року не минула і нас лиха година. Збирались виражати [...] державсь він твердо, все чудив, – підєм німця воювати. [...] пісьмо, що Парфентія вбило, другого зкалічило, [...] безвісті пропав, то це все його страшенно мучило, Андрія, як і всіх. Збирались родичі, сусіди [...], понімали, що виражаєм навіки. Однак [...] новобранця за живота, послі як зд[...] [...] все переносить. Тут поцілунки і за день не обберешся; плаче сім'я, а люди глядя і собі і получивсь концерт, що й він засміявся (він ніколи не плакав)»³⁹.

М. Алексеев у свій спосіб розумів війну: «Война – гибель молодому люду. Война почалась промеж Австро-Венгрии и Сербии, убийство Принца Австро-Венгрии в Сербии. Виноватых требовала Австро-Венгрия. Сербия не выдала и получила мясорубка народа»⁴⁰.

Селянські документи є безцінним джерелом для вивчення та аналізу ситуації, що виникла на селі після того, як чоловіки полишили його внаслідок мобілізації. Одна справа – звіти і статистичні дані повітових, земських чи губернських органів опіки, інша – рефлексії самих селян:

«Та бач треба звернути увагу до Лиді, що там вона робе, сама зіставшись в молотьбу пізньої осені (без свекра і Павла). А діла було до греця, щось коней троє і вівці та інше, а робить нікому, свекруха з дочкою (дівкою) тіко і старались її попобить добре. Ціле пекло було їй там, а не жизнь, та вона терпіла»; «багато добрих хлопців уже і в нашій Білозірці недосчитувалось. Що ден то і гуде дзвін по мертвому. Нарід притих, зігнувся у купу, і на кожнім обличчі щось незрозуміле. А діждав неділі, цілі валки йдуть дівчат, молодичь та матерів у церкву. Там всі новини, і помолися, поплачеш, почувеш кого вбило, або скалічило»⁴¹.

³⁶ Скакальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священника) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. – С.46.

³⁷ Там само.

³⁸ «Історія...» Василя Рубеля // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.526.

³⁹ Там само. – С.527.

⁴⁰ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. // Там само. – Кн.2. – С.553.

⁴¹ «Історія...» Василя Рубеля. – С.532, 546.

Важливим тематичним аспектом у селянських спогадах виступає їх психологізм щодо оцінки нових явищ, які впливали на щоденне життя. Це, зокрема, мобілізація, отримання «похоронок», повернення покалічених і поранених солдатів-селян додому тощо. Ось як це відображено в одному зі спогадів:

«Аж ось і на людей мобілізація, а потім друга. А далі одна за однією. Все якось притихло, щось гнітило селян. Вже появились на пошті письма з червоними хрестами (червоний хрест означав раненого солдата), а далі і із чорними хрестами. Вже не одна стара мати мліла, падала в церкві, одправляючи панахиду по синові, коли півча виспіває “Вічна пам’ять”. Багато вдів, багато й сиріт зісталось. Та і дівчата сумують. Рідко почуєш співи на улиці. Вже не одна і не одну ніч просиділа над вікном, втираючи густі дрібні сльози рукавом вишитої сорочки. Чому б-то їй плакати, а ось прислав їй товариш, що вбито того, кого кохала. Беруть не в очередь і новобранців два набори вряд в однім році. Вже й товаришів забрали Андрієвих, сусіду Парфентія Гришка. Та і до його ряд доходе, вже і він некрутує, хоч йому настав ще тіко 19 рік»⁴²; «1915 рік, війна в разгарі, мобілізаціям казалося і кінця не буде. Людей гонять як у прорву, вже і стариків забрали; з ними і Лідиноного свекра. Вже й гульнів немає, зберуться, поплачуть та й додому; вже в кожного єсть свій каліка, вбитий, або родич»⁴³.

Характерною тенденцією в перші місяці після оголошення війни у суспільному житті, зокрема й серед українства в межах Російської імперії, було піднесення патріотичних почуттів у різних проявах: добровільний запис до лав армії, збільшення кількості членів Товариства Червоного Хреста, поява волонтерського руху тощо. Маємо фіксацію цих явищ і в досліджуваних джерелах: «Стали меня провожать родители. Мать достала икону Божьей Матери, стали меня благословлять, но я сразу не хотел, взял, ушел с хаты. Мать плакала. Мне стали говорить, что ты делаешь, но мне так хотелось идти в армию и все это я пускал мимо ух, что это нас призывают к горю на нашу голову»⁴⁴.

Також у селянському наративі періоду Великої війни простежується тенденція до активізації серед солдатів, що перебували на фронтах, почуттів земляцтва, дружби чи прихильності за регіональною ознакою. Із погляду С.Плохія, групова лояльність у цьому контексті вибудовувалася за формулою: родина (спершу близька, а потім і дальша), село, повіт, губернія та, зрештою, понаднаціональна (державна або загальноімперська) ідентичність⁴⁵. На сторінках зазначених вище рукописів така лінія визначається чітко – своїми спочатку йдуть односельці: «Вечером нас там переписали, и попал я в 6 роту. Со мной много было томаковских»; «мы попали в 3 батальон – все петровцы»; «что на практике показало – все односельчане как овечки гуртом, и они гибнут. Вот поэтому и нам сказали – если с одного села, то сбиваются в кучи»⁴⁶. Потім – солдати з того ж повіту, наприклад Мелітопольського: «Я нашел знакомых, которой были моим родителям знакомы в Мелитополе»; «в Аткарский полк попали все Мелитопольского уезда»⁴⁷. Далі – вихідці з однієї губернії: «Потому что там были большинство таврические»⁴⁸.

⁴² Там само. – С.526.

⁴³ Там само. – С.527.

⁴⁴ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.554–555.

⁴⁵ Плохій С. Селянська Клію: історична пам’ять та національна ідентичність в радянській Україні. – С.17–18.

⁴⁶ Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.643; Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.560.

⁴⁷ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.555, 560.

⁴⁸ Там само. – С.587.

Іншим означенням земляцтва слугувало протиставлення «своїх» «чужим», базоване саме на територіальному розмежуванні⁴⁹. Так, вихідців з інших регіонів або губерній (причому навіть українських) Російської імперії ідентифікували як «не своїх», називаючи «екатеринославськими», «сибиряками», «москвичами», «пензенцями», «пермяками» тощо. В.Рубель зафіксував таке розуміння земляцтва: «При розбивці, в Києві Андрія виділили і зачислили в гренадери – і зовсім із чужими людьми направили на австро-германський фронт (своїх товаришів ні одного)»⁵⁰. Водночас на сторінках щоденників та мемуарів майже не простежується окреслення протиставлення по лінії «свій» – «чужий» за етнічною належністю в контексті земляцтва. «Своїм» для солдатів-українців цілком міг бути «земляк-єврей».

Перебування на фронті й участь у бойових діях суттєво позначилися на психологічному стані вояків. Такі зміни виявлялися в надмірній набожності, прагненні оточити себе будь-якими «охоронними силами», у панічних атаках, у вчиненні навмисного каліцтва, добровільному полоні тощо. Зокрема характерними є такі враження з фронту:

«Під війну вообще солдаты (і особливо руські) увлікались молитвами, то так і тепер. То як і не помолитесь, як воно кожду хвилинку грозить быть убитим або розірваним на шматки. Говорили сучасники, коли доліта свистячи снаряд, то солдатик і шепче побілівшими губами: “Пронеси його свята Богородице”. А коли перелітав, то він з сміхом: “А... мать твою... не попал” – це дійсно факти. Багато і тепер було всяких молитов позашивано на шнурках біля хрестика, щоб “не вбило»; «шагов в 100 от меня разорвался снаряд. Я испугался – это я в первый раз видел, как снаряды летают, видел товарищей раненных»; «и когда я смотрел и слышал все это, у меня все скоплялось – за что мы воюем, все глубже входило в мою голову»; «тут я сам себя не берег – я хотел, чтобы простудиться, но оно ничего не брало»⁵¹.

Окреме питання, яке також заслуговує на докладний аналіз – повсякдення солдатів, забезпечення їх одягом і провіантом, санітарно-гігієнічний стан тощо. Практично в усіх мемуарах змальовується однакова картина злидених умов фронтового життя рядового складу армії, зокрема найбільшої її частини – піхоти. «Посмотрел на життя пехотинцев, их обстановку. И действительно. Жизнь при таких условиях, как говорят, собачья. Проходя по окопу, я встречал солдат в виде чертей, как их рисуют. Но только черта рисуют обыкновенно голым, а это в шинели. И та шинель не была похожа на шинель», – згадував О. Замрій⁵².

«Все новобранцы, учились в своей одежде и обуви. Я за сапоги получил 7 рублей, а за одежду ничего не платили»; «и всю ночь шли, уже были как куры мокрые от слабости. Раз, что не спавши, голодные. Вот тут я кузькину маму узнал, что это за война»; «увидели – картошка была не копана. Мы побегли и давай копать. Тут же развели огни, уже было видно, и наварили картошки. Все это сделал мой друг – Сорокин Димитрий, и чаю он сварил, а я был возле вещей. Когда было готово,

⁴⁹ *Плохий С.* Селянська Клію: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. – С.17–18.

⁵⁰ «Історія...» Василя Рубеля. – С.530.

⁵¹ Там само. – С.536; Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.571, 578; Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. – С.646.

⁵² «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.630.

мы с таким аппетитом поели»; «и утром рано Сорокин пошел чаю согрел и у нас от вечера суп гречный остался, он его разогрел»; «он обижається на службу, а потом и на пищу, что нас кормят – мясо с червями, селедка», – так описували своє повсякдення рядові піхотинці⁵³.

Дещо кращим було становище кулеметників та артилеристів. Вони мали змогу регулярніше харчуватися та облаштувати надійніші укриття:

«Пулеметным я себя стал чувствовать лучше. При переходе я мог сесть на двуколку и ехать [...] Здесь в пулеметной выдают в сухом продукты и мы сами готовим себе, что мы хотим»; «окопы хорошие. Здесь было сделано хорошее убежище для взвода. Внизу тоннель, выдолблена тоннель, и оббита в середине досками, а сверху два пулемета стоят»; «возле орудий мы вже вырыли окоп более просторный, чтобы можно было лечь и простянуться. Достали чугунную печку, был у нас печник, Филимонов с Васильевки, хорошо устроил. В окопе было тепло, даже тогда, когда наступила настоящая зима. Это уже называется окопная война [...] И так, мы стояли благополучно, но нам давали кушать два раза в сутки, хотя кормили хорошо – мясо, крашонка утром и вечером»⁵⁴.

Щодо особистої гігієни, то це залежало від умов, в яких у той чи інший момент перебував солдат. Зазвичай через деякий час окопного життя воякам доводилося «знайомитися» зі шкірними паразитами. Тому для них надзвичайно великою радстю була можливість побувати в лазні та змінити натільну білизну:

«Прошло еще несколько время, несколько дней. 24-го сентября уже у нас стали заводиться паразиты и не дают покою, потому что все время одеты, при полном боевом»; «когда я улежся, не успел уснуть, и меня на ура поднимают не то вши, нето блохи. Вдруг загорелась шея. Когда я провел ладоней по шее, то почувствовал сплошные пиявки»; «Прибыл поезд с банею, и что вошь уничтожает, и белье отдаешь, и там дают готовое, стираное. Все скидаешь верхнее, одежду выжаривают. И трохи жить стало легче, хоть не стали воши есть, как ели нас в 1916 году»; «кроме блиндажей мы устроили себе баню и хорошую... Баня была занята. Кожного дня в ней купалась вся батарея, в том числе и офицеры»⁵⁵.

Одним із тематичних блоків, які можна виділити у змісті еґо-джерел, стало бажання полишити фронт. Серед причин, що його викликали, найчастіше трапляються: 1) тяжкі умови життя («вот тут тогда я понял всю суть жизни... Вот тут я кузькину маму узнал, что это за война»); 2) відсутність спеціального вишколу («на військовій службі, звичайно, я не був, військового строю і поводження з гвинтівкою не розумію, а чому зарахований у стрій – не розумію»; «не знаючи ні строю, ні поводження

⁵³ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.557, 560, 565; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. – С.624.

⁵⁴ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.587; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. – С.617.

⁵⁵ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.563, 570; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. – С.628.

з гвинтівкою, служу доброю мішенню для ворога»; «вчили новобранців скоро, аби взнав ружейні прийоми і аля на позицію»); 3) скрутне матеріальне становище родини («дружина пише і плаче, що не отримує платні і що я залишив не таке, як потрібно, доручення. Цей стан гірше всякого вітру пронизує мене... Вірю, що сім'я моя не буде викинута на вулицю»)⁵⁶.

Усе це спонукало багатьох солдатів до пошуку різних варіантів «утечі» з фронту. Частина з них намагалася скористатися законними способами. Дехто за першої-ліпшої можливості записувався до навчальної команди⁵⁷, як-от М.Алексєєв: «И вот при штабе дивизии организовали учебную команду. И вот спросили, – кто желает в учебную команду? Я сразу пошел, а в Одессе не хотел. А когда покушал “кузькину маму”, покормил вошей, увидел страху и когда сказали – на 6 месяцев, я подумал – от зимы уйду, вошей кормить не буду»⁵⁸. Інші добивалися відпустки, щоб хоч ненадовго потрапити додому, побачитися з рідними: «В начале декабря был разрешен отпуск воинам нам на фронте. Когда я узнал, что есть такой приказ, я, как кадровик 1912 года, обратился к командиру батареи с просьбой. Предъявил ему, что могу доставить белого хлеба... И так командир батареи тогда согласился и я первый поехал в отпуск. Какая была для меня радость!»⁵⁹. Проте нерідко у солдатів виникали думки про самопоранення чи дезертирство: «И я в эти кусты и думал сам себя ранить»; «как только меня разжаловали, то я думал из окопов бежать в тыл»; «сегодня один себя убил – постановил неразорванный снаряд и хотел выстрелом из винтовки его разорвать. И он разорвался и убил его. Такие случаи частые, много стреляют себя, много уходят из окопов надолго»⁶⁰. Утім від учинення подібних дій багатьох стримував, з одного боку, страх за власне життя, а з іншого – передбачене у законодавстві суворе покарання у вигляді позбавлення всіх станових прав і заслання на каторжні роботи⁶¹.

У щоденникових та мемуарних записах також є фіксація мотивації свідомого обрання солдатами полону. Наприклад, М.Зварич згадував це так: «Тато мої були в Перемишлі і там, коли уже були ізпотребляні усі харчові запаси і з'їли усі коні, і люди були змучені, товді здали Перемишель. А хто був живий, той пішов у плін. І мої Тато пішли у плін»⁶². Тут автор напряду пов'язував незадовільний фізичний та моральний стан вояків із неможливістю подальшого продовження бойових дій.

Селянська мемуаристика сповнена рефлексіями щодо (не)розуміння тієї ролі, яку відігравав солдат-селянин на фронті, а, відповідно, і (не)винагороди за його служіння. Традиційними були такі судження:

«Нема смішного; а тіко бачиш безнадійне життя людини. Видно нещиро молила “дорогая з детками”, неумолили вони Бога війни... Скоро після получились чутки, що весь його полк, а особливо рота, попали під артилерійській огонь, з якого мало вернулось, то і він з писавшим п'ємсо без вісти пропали. Та так і із полка послі відповідали – без вісти пропав. Так дорожать у военне время солдатом; пропав

⁵⁶ Скальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священника). – С.60; «Історія...» Василя Рубеля. – С.529; Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. – С.560.

⁵⁷ Навчальна команда – школа підготовки молодшого командного складу (унтер-офіцерів) у сухопутних військах російської імператорської армії.

⁵⁸ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. – С.566–567.

⁵⁹ «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. – С.626.

⁶⁰ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. – С.565, 582; Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. – С.651.

⁶¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.655.

⁶² Зварич М. Родинні спогади. – С.27–28.

і баста, немов скотина яка»; «якими копійшними нагородами дарили солдат, воодушевляя його “героїзм”. Але ж кінець кінцем, героям награда – дерев’яний хрест, а більш ніякого. Звірі та птиця розкльовує їхні тіла»; «Лідя відповідь получила коротко: “Твой муж, П. Т. Б. без вести пропал” – так дорожили солдатом прямо “пропав”, як скотина, або і що друге (та воно як ставили нас за скот, такими і остались). Отака відповідь за його “геройську” службу»⁶³.

Глибокий сум в авторів мемуарів викликало споглядання величезної кількості пораних і скалічених товаришів по зброї. «Боже мой, как много и как много было тяжело раненых, как тяжело было на них смотреть», – занотував у своєму щоденнику І.Ярошенко після одного із запеклих боїв на Румунському фронті⁶⁴. Ще більш гнітючі враження справляло ставлення до загиблих вояків, чії тіла сотнями, або й тисячами, залишалися на полях боїв просто неба, та яких часто ніхто й не ховав: «Я увидел одного и другой недалеко от того лежали убитые [...] был убит у голову и уже и черви были на нем. Я только подумал, как живой – то нужен, а то и тело валяется, теперь не нужен. И попа нема, чтобы тело не валялось похоронить»; «там ужасная панорама – поле услаано трупами. Немец, русский – вперемешку, и края не видать»⁶⁵.

До его-джерел Великої війни 1914–1918 рр. належать також записи, залишені церковнослужителями, котрі побували на фронті. Наприклад, багатотомні мемуари-спогади священника з Волині Ю.Шумовського «Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині»⁶⁶. Юрій Шумовський був військовим капеланом, і разом зі своїми вірянами-солдатами відчув на собі всі перипетії війни. Окрім описів побуту, фіксації свого ставлення до окремих життєвих моментів, його спогади важливі у частині роздумів над тим, чому українці опинились у різних окопах та чому протистояли один одному.

Унікальність нарративних джерел полягає в їхньому змісті, в оригінальних трактуваннях, аналізі й оцінках сучасних для авторів подій. Такі матеріали виступають одночасно джерелами як для дослідження загального перебігу Першої світової війни на українських землях, так і для докладнішого вивчення окремих регіональних аспектів. Его-документи, в яких у той чи інший спосіб відображено події Великої війни 1914–1918 рр., є історичною та колекційною цінністю, оскільки в українських архівосховищах, музейних фондах, приватних зібраннях їх збереглося не так уже й багато. Упродовж тривалого часу ці документи були недоступними в Україні, відомості про авторів та їхніх сучасників, відповідно, не потрапляли в історіографічне поле. На нинішньому етапі відбуваються поступові зміни у цьому напрямі – подібні джерела відшукуються, аналізуються, а почасті й оприлюднюються у вигляді археографічних публікацій. Важливість мемуарних творів полягає у відображенні психологічних моментів, поглядів, реакцій тих чи інших людей на сучасні для них події, їхньому сприйнятті та осмисленні історичної миті, особливо в контексті вивчення подій першого глобального збройного конфлікту, який, на думку С.Плохія, став найважливішою, формативною подією для багатьох авторів

⁶³ «Історія...» Василя Рубеля. – С.537, 541, 546.

⁶⁴ Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. – С.646.

⁶⁵ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.578; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. – С.615.

⁶⁶ Скакальська І. Перша світова війна: історична пам’ять (із спогадів генерала, солдата, священника). – С.47.

наративів⁶⁷. Визначальна характеристика еґо-документів як історичного джерела полягає в їх суб'єктивізмі. Власне, саме ця ознака доволі тривалий час викликала в дослідників сумніви щодо незалежності та надійності приватних документів як історичних джерел. Однак у сучасній українській історичній науці спостерігається посилення уваги до такого виду джерел. Критичний аналіз змісту еґо-документів дає дослідникам змогу розширити межі вивчення проблем ролі людського фактора в історії, соціальної психології, масової свідомості. Попри те, що неодмінними рисами мемуарів є суб'єктивізм й еґоцентризм, більшість авторів не зосереджується на власному «я», приділяючи значну увагу розповідям про своїх друзів, сподвижників, опонентів. Водночас не потрібно перебільшувати значення еґо-документів і штучно надавати їм пріоритет над традиційними видами джерел. Будучи зафіксованим свідченням приватного/індивідуального сприйняття дійсності автором, вони можуть вивести історика на висновки, які підтверджують або, навпаки, спростують типові характеристики часу, а психолого-суб'єктивні риси доповнюють дослідження окремими деталями.

REFERENCES

1. Astashov, A.B. (2014). *Russkii front v 1914 – nachale 1917 goda: voennii opyt i sovremennost*. Moscow: Novyi khronograf. [in Russian].
2. Chop, V. (2005). Selianski rukopisy Pivdennoi Ukrainy yak istorychne dzherelo. A.Boiko, & S.Plokhii (Comps.). *Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1: Dzberela z istorii Pivdennoi Ukrainy*, 5, 1, 47–73. Zaporizhzhia: Tandem-U. [in Ukrainian].
3. Dekker, R. (2002). Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History. *Memoria y Civilización (MyC)*, 5, 13–37.
4. Fass, P.S. (2006). The memoir problem. *Reviews in American history*, 34(1), 107–123. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press.
5. Howell, M.C., & Prevenier, W. (2001). *From reliable sources: an introduction to historical methods*. Cornell University Press.
6. Kisarchuk, Z.H. (Ed.). (2015). *Psyhobolohichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh traumatychnykh podii: metodychnyi posibnyk*. Kyiv: Logos. [in Ukrainian].
7. Koliastruk, O.A. (2008). Dokumenty osobovoho pokhodzhennia yak dzherela z istorii povsiakdennosti. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 145–153. [in Ukrainian].
8. Liubovets, N.I. (2009). Memuary (spohady) yak dzherelo biohrafichnykh doslidzhen. *Naukovi praci Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I.Vernadskoho*, 24, 277–291. [in Ukrainian].
9. Liubovets, N.I. (2010). Vychennia memuariv yak istorychnoho ta biohrafichnoho dzherela: do istoriohrafii problemy. *Ukrainska biobrafistyka*, 7, 66–104. [in Ukrainian].
10. Malkina-Pykh, I.G. (2005). *Psyhobolohicheskaia pomoshch v krizisnykh situatsiakh*. Moskva: Eksmo. [in Russian].
11. Milchev, V. (2005). Memuary ta shchodennyky selian Pivdennoi Ukrainy v arkhеоhrafichnomu vymiri. A.Boiko, & S.Plokhii (Comps.). *Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1: Dzberela z istorii Pivdennoi Ukrainy*, 5, 1, 74–96. Zaporizhzhia: Tandem-U. [in Ukrainian].
12. Plokhii, S. (2005). Selianska klio: istorychna pamiat ta natsionalna identychnist v radianskii Ukraini. A.Boiko, & S.Plokhii (Comps.). *Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1: Dzberela z istorii Pivdennoi Ukrainy*, 5, 1, 12–32. Zaporizhzhia: Tandem-U. [in Ukrainian].
13. Reient, O.P. (Ed.). (2015). *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina, 2: Movou dokumentiv i svidchen*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
14. Santsevych, A.V. (1981). *Dzbereloznavstvo z istorii Ukrainiskoi RSR, 1917–1941*. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
15. Seniavskaia, E.S. (1999). *Psyhologiiia voiny v XX v.: Istoricheski opyt Rossii*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
16. Skakalska, I. (2016). Persha svitova viina: istorychna pamiat (iz spohadiv henerala, soldata, sviaschenyka). H.Bondarenko, A.Syliuk, & P.Khomych (Comps.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Persha svitova viina na Volyni ta Volynskomu Polissii, 58: Materialy 58 Mizhnar. nauk. konf., prysviacenoii 100-ricchciu podii Pershoi svitovoi viiny na Volyni, smt Manevychi, 5–6 lystnia 2016 r.*, 44–47. Lutsk. [in Ukrainian].
17. Tartakovskii, A.G. (1980). *1812 god i russkaia memuaristika: Opyt istochnikovvedcheskogo izucheniia*. Moskva: Nauka. [in Russian].
18. Toroptseva, A. (2015). Ukrainске pytannia v yevropeiskyykh memuarakh chasiv Pershoi svitovoi viiny. *Spetsialni istorychni dystypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 26/27, 305–312. [in Ukrainian].
19. Toroptseva, A. (2015). Vtiiskovo-politychna istoriia Ukrainy u memuarakh izomnykh avtoriv (1914–1918 rr.). *Visnyk Lubans'koho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka: Istorychni nauky*, 4(293), 85–92. [in Ukrainian].
20. Toroptseva, A. (2018). Problema psykhoholizmu ta subiektyvnosti eho-dokumentiv yak dzherel z istorii u pohliadakh zarubizhnykh naukovtsiv. *Naukovyi visnyk Mykolajivskoho natsionalnoho universytetu im. V.O.Sukhomlyn'skoho: Istorychni nauky*, 2, 91–95. [in Ukrainian].
21. Turchenko, H.F. (2014). Sotsialno-ekonomichni protsesy v pivdenno-ukrainskomu rehioni. O.P.Reient (Ed.). *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina, 1: Istorychni narysy*, 408–433. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
22. Wallach, J.J. (2004). *Remembering Jim Crow: The literary memoir as historical source material (Doctoral Dissertation)*. University of Massachusetts: Amherst.

⁶⁷ Плохий С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. – С.14.

23. Wallach, J.J. (2006). Building a bridge of words: the literary autobiography as historical source material. *Honolulu: University of Hawai'i Press*, 29(3), 446–461.
24. Zvarych, M. (2011). *Rodynni spohady*. (T.M.Zvarych, & A.M.Korchak, Comps.). Brody. [in Ukrainian].
25. Zvarych, T., & Korchak, A. (2016). Persha svitova viina na Bridshchyni u spohadakh ochevydstia Mykhaila Zvarycha. H.Bondarenko, A.Syliuk, & P.Khomych (Comps.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Persha svitova viina na Volyni ta Volynskomu Polissii*, 58: *Materialy 58 Mizhmar. nauk. konf., pryvsiachbenoi 100-richebbiu podii Pershoi svitovoi viiny na Volyni, smt Manevychbi, 5–6 lystnia 2016 r.*, 14–17). Lutsk. [in Ukrainian].

Valentyna SHEVCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 19th – Early 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shev_valy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-7999>

Anatolii KOTSUR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of Ethnology and Local History,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), kotsurap@meta.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7015-8052>

The Great War of 1914–1918 in the Memoirs of Ordinary Participants and Eyewitnesses: the Ukrainian Context

Abstract. The purpose of the publication is to draw attention to the problem of the value of private written documents of the World War I, emphasize the importance of ego-sources in scientific circulation, show their uniqueness and significance for understanding the events of 1914–1918 in Ukraine. **Methods** of heuristics, source research, selection and synthesis of information, structural-functional and content analysis, determination of historical and scientific value of ego-documents were used to identify and study such sources. **The methodology is based** on the principles of historicism, objectivity, systematics, as well as the principles of the history of mentality. **Scientific novelty.** Information about ego documents, including memoirs and diaries, is presented as part of the source base for the study of the World War I; the necessity and importance of elaborating the material on a micro-historical level, from the point of view of “everyday history” and anthropological approach, where the object is not “depopulated” social structures, but specific participants in historical events. The key thematic blocks that appear in the memoirs are identified and characterized: the perception of war, the attitude of officers to soldiers, their relationships, life and nutrition of soldiers, conflicts and ways to resolve them, issues of desertion, self-harm and more. **The main results.** Narrative documents of the Great War period of 1914–1918 are multifaceted and important historical sources, which record not only the chronology of events, but also, above all, clearly present the individual, subjective attitude of representatives of different segments of the population. The importance of ego-documents is to reflect in them the unique psychological moments, views, reactions of certain people to contemporary events, their perception and understanding of the historical moment. Among such documents is a layer of memoirs, the authors of which are ordinary people – peasants, soldiers, nurses, teachers and others – that is, those who perceived the war “from below”. This is what helps to feel the depth of the human tragedy brought about by the first global armed confrontation, allows us to expand the boundaries of the study of the role of the human factor in history, social psychology and mass consciousness.

Keywords: World War I, ego-documents, diary, memoirs, reminiscence, everyday life on the front, war's perception.